

Пятрова Н.П.

**НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫ КАМПАНЕНТ У СЕМАНТЫЦЫ
БЕЛАРУСКІХ ФРАЗЕЛАГІЗМАЎ**

Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова, г.Магілёў

Адметныя рысы побыту і звычаяў беларускага народа, гісторыі і культуры Беларусі, яе грамадска-эканамічнага ўкладу, беларускай прыроды адлюстраваны, захоўваюцца і перадаюцца з пакалення ў пакаленне ў нацыянальна-культурнай семантыцы беларускай мовы. Усе ўзроўні мовы могуць змяшчаць нацыянальна-культурную інфармацыю (марфалогія, сінтаксіс,

фанетыка), але найбольш яна акумулюецца ў намінацыйных адзінках мовы – словах, фразеалагізмах і моўных афарызмах, семантыка якіх прама і непасрэдна адлюстроўвае рэаліі пазамоўнай рэчаіснасці. Гэтыя моўныя адзінкі выконваюць не толькі функцыю намінацыі, але і кагнітыўную функцыю – захоўваюць у сваёй семантыцы звесткі аб пазамоўнай рэчаіснасці, калектыўным вопыце народа.

Пры вывучэнні мовы як замежнай адной з істотных задач з’яўляецца засваенне асноўных фактаў, норм і каштоўнасцей нацыянальнай культуры, г.зн. фарміраванне сацыякультурнай кампанентцыі. Для гэтага прызначаны лінгвакраіназнаўчы падыход у выкладанні і вывучэнні мовы як замежнай, які не абмяжоўваецца толькі выпрацоўкай фанетычных, граматычных і іншых навыкаў, але арганічна ўключае ў сябе і вывучэнне асаблівасцяў нацыянальнай культуры народа.

У фразеалагічным фондзе беларускай мовы знайшлі адлюстраванне гісторыя, матэрыяльная і духоўная культура, нацыянальны менталітэт і светапогляд беларусаў. Гэта дазваляе разглядаць фразеалагічныя адзінкі як аб’ект лінгвакраіназнаўчага апісання беларускай мовы.

Звычайна пад фразеалагізмам разумеюць такі выраз, агульны сэнс якога нераскладальны на асобныя значэнні кампанентаў. Напрыклад:

– фразеалагізм *кот марцовы* значыць ‘распуснік, блуднік’: — *Дык ты, кот марцовы, да суханаўскіх дзяўчат унадзіўся, — жартаваў Андрэй* (М.Машара. «Крэсы» змагаюцца) [2, с. 199] – Цяпер ужо слова *марцовы* — у разрадзе архаічнай лексікі. Яно абазначае ‘сакавіцкі’ і утворана ад устарэлага *марац* ‘сакавік’. Слова *марац* захавалася ў некаторых прыказках: *Марац адкусиць палец; Цешыўся старац, што перажыў марац, ажно у маю нясуць яго да гаю*. У гэтым фразеалагізме — намёк на перыяд кацінага «вяселля», які прыпадае на пачатак вясны.

Немагчымасць вывесці цэласнае значэнне з асобных значэнняў кампанентаў словазлучэння – яго ідыяматычнасць – з’яўляецца вызначальнай

прыметай фразеалагізма. Але ідыяматычны сэнс словазлучэнне набывае не адразу: спачатку яму заўсёды папярэднічае прамы сэнс. Напрыклад:

– фразеалагізм *дуба даць* значыць 'памерці' (параўн. у польск. м.: *daćdeba*— 'уцячы, даць цягу'): *Ану, Тоўкач, марш за падводай. Інакш твой Маслакоў... дуба дасць* (В.Быкаў. Круглянскі мост) [2, с. 123] – узнікненне выразу звязваюць з даўнім славянскім пахавальным абрадам: існавала павер'е, што прыстанкам душы пасля смерці чалавека становіцца дрэва. Пры пахаванні дно ямы выкладвалася дубовым лісцем, помнікі на магіле рабіліся з дубу. Дубовыя помнікі нахталт лодкі сустракаюцца на Заходнім Палессі і суседняй з ім Паўночнай Валыншчыне.

Сінтаксічная форма фразеалагізмаў (словазлучэнне) адрознівае іх ад слоў, якія нельга падзяліць на асобныя сінтаксічныя часткі, і ад прыказак, якія маюць сінтаксічную форму сказа. Але пры гэтым ФА ў складзе сказа выконвае функцыю аднаго пэўнага члена сказа, як і слова.

Семантыка фразеалагізмаў супадае з семантыкай слоў, якія з'яўляюцца знакамі адзінкавых рэчаў ці з'яў і перадаюць толькі адно паняцце. Магчымасць узаемнай замены слоў і фразеалагізмаў даказвае іх семантычную эквівалентнасць, але не тоенасць, бо ФА звычайна маюць большую стылістычную і эмацыянальную экспрэсіўнасць. Параўнайце:

ФА *кату на пяту* = нізкарослы [2, с. 189]: *Я ж і кажу: колькі таго старшыні — во, на адзін корх, кату на пяту, а глядзі ж ты, як гайкі пачаў закручваць* (П.Місько. *За лужком, за рэчкаю*);

ФА *з жабіны прыгаршчы* = вельмі мала [2, с. 158]: — *Хіба маладым не б'ю? Хіба радасці... шчасця не бачыў? — Было шчасце. З жабіны прыгаршчы* (А.Кажадуб. *Ваўкалакі*);

ФА *у Малілёўскай губерні* = у замагільным свеце [2, с. 380]: *Трэба было дзейнічаць, зыходзячы з канкрэтнасці, а будзеш, як сляпы плоту, трымацца нейкага плану, дык хутка апынешся ў Магілёўскай губерні і яшчэ пацягнеш за сабой іншых* (В.Быкаў. *Воўчая зграя*) і да т.п.

Слова мае план выражэння (гукавую абалонку) – лексему і план зместу слова – семему. Паняціўныя семантычныя долі (СД), якія забяспечваюць класіфікацыю прадмета, уваходзяць у склад лексічнага паняцця. Непаняціўныя СД, якія не прымаюць удзел у класіфікуючай дзейнасці чалавека, апасродкаванай праз мову, але ўваходзяць у семему, складаюць лексічны фон слова [1, с. 23]. Менавіта лексічны фон моўных адзінак выконвае функцыю фіксацыі, захавання і перадачы значнага аб'ёму інфармацыі аб пазнанай народам-носьбітам мовы рэчаіснасці.

Фразеалагізмы, як і словы, па-першае, маюць гукавую форму, па-другое, класіфікуюць прадметы, з'явы і сітуацыі навакольнага свету, па-трэцяе, дапамагаюць носьбітам мовы захоўваць веды аб свеце праз свой фразеалагічны фон. Прамы і пераносны планы ў семантыцы беларускіх фразеалагізмаў арганічна спалучаюцца і ўспрымаюцца носьбітамі беларускай мовы як складанае цэлае, як адзінства. Генетычна свабодныя спалучэнні слоў сваім узнікненнем і далейшым замацаваннем у маўленні ў выглядзе фразеалагізмаў абавязаны пэўным звычаям, традыцыям ці адметнасцям побыту і духоўнага свету беларусаў, гістарычным падзеям, што ў розныя часы адбываліся на Беларусі. Напрыклад:

– фразеалагізм *зарубіць сабе на носе* са значэннем 'цвёрда запомніць': *Працаваць трэба... а не пісьмы пісаць. Пісьмамі не ваююць у наш час, зарубіце гэта сабе на носе* (М.Лынькоў. Векапомныя дні) [2, с. 145-146] – цяпер успрымаецца як алагічнае спалучэнне, але ў час свайго ўзнікнення ён быў дасціпным народным выразам з даволі зразумелым падтэкстам: 'як зарубліваюць на бірцы, каб запомніць'. Даўней пры амаль усеагульнай непісьменнасці своеасаблівай квітанцыяй пры разліках была бірка — палачка або дошчачка, на якой выразаліся зарубкі. Кожная зарубка адпавядала пэўнай колькасці (пудоў, адпрацаваных дзён і інш.). Бірка, пасля таго як на ей былі зроблены зарубкі, расшчэплівалася на дзве палавінкі: адна аддавалася, напрыклад, уладальніку аўчын, другую пакідаў сабе дубільшчык. Калі бірку адзін з іх губляў, то магло выказвацца павучанне: «А ты другі раз зарубі сабе на

носе, ужо не згубіш». Трапны выраз, падхоплены людзьмі, стаў агульнаўжывальным.

Некаторыя ФА спалучаюць ў сваёй семантыцы пераноснае значэнне з прамым. Такое пераноснае значэнне з легкасцю тлумачыцца без звароту да культурна-гістарычнага плану моўнага факту. Гэта сінхранічная (сучасная) двупланавасць ФА. Напрыклад:

– фразеалагізм *кітайская грамата* са значэннем ‘недаступнае для разумення, тое, у чым цяжка разабрацца’: *У яе прыстойнае вымаўленне, учэпістая памяць. Запомніла шмат слоў і зусім вольна адчувае сябе на старонцы, якая яшчэ ўчора была кітайскай граматай* (І.Навуменка. Замець жаўталісця) [2, с. 195] – метафарычнае значэнне, якое цяпер мае гэты выраз, узнікла на аснове канкрэтнага значэння. Авагоданне кітайскай граматай (пісьмом) выклікае цяжкасці ў носьбітаў іншых моў і культур, паколькі грунтуецца не на літарна-гукавай, а на іерагліфічнай аснове.

Але значную частку фразеалагізмаў носьбіты мовы (не лінгвісты) успрымаюць толькі ў пераносным плане. Прамы сэнс выразу перастае ўспрымыцца са знікненнем аб’ектаў пераасэнсавання. Таму неабходна адрозніваць саму ФА з яе ідыяматычным значэннем ад генетычнага прататыпа гэтай ФА – свабоднага словазлучэння з яго прамым значэннем. Гэта дыяхранічная (гістарычная) двупланавасць ФА, напрыклад:

– фразеалагізм *віламі на вадзе пісана* ў значэнні ‘невядома, ці ажыццявіцца што-н.’: *Адкуль ты знаеш, што яны канешне прыйдуць? Га? То яшчэ віламі на вадзе пісана?* (І.Мележ. Мінскі напрамак) [2, с. 74], дзе *вілы*— даўно зніклае слова, што абазначала ‘кругі’, семантычна зусім не звязваецца са значэннем ‘сельскагаспадарчая прылада’. З дзвюх варыянтных форм, у якіх ужываецца выраз (...*на вадзе*... і ...*на вадзе*...), зыходнай трэба лічыць форму з прыназоўнікам *на*, што найбольш адпавядае першапачатковай вобразнасці фразеалагізма: *віламі* (г.зн. кругамі — на чым) *на вадзе пісана*. Форма *на вадзе* ўзнікла, відаць, пад уплывам значэння слова *вілы* як ‘сельскагаспадарчая прылада’;

– фразеалагізм *мераць асьмінаі (грошы)* у значэнні ‘многа мець, атрымліваць, нажываць (грошай)’: *Ды і пасаг мае гаспадарскі: адна ў бацькоу, а стары грошы асьмінаю мерае* (В.Дунін-Марцінкевіч. Пінская шляхта) [2, с. 221], дзе *асьміна* (ад лічэбніка *восем*) – старая мера аб’ёму сыпкіх цел, пасудзіна на тры пуды збожжа або на восьмую частку бочкі (каля 105 л).

Такім чынам, фразеалагізм як самастойная намінацыйная адзінка мовы з ідыяматычнай семантыкай з’яўляецца вельмі каштоўным аб’ектам для лінгвакраіназнаўчай інтэрпрэтацыі мовы. Яго семантыка не вычэрпваецца толькі ўласна намінацыйнай сферай, якая адпавядае класіфікацыйнай і намінацыйнай функцыям мовы, а ўключае яшчэ і так званую “фонавую семантыку”. Сукупнасць разнастайных звестак аб існаванні ў прыродзе і соцыуме тых рэалій, якія адлюстраваны ў фразеалагічнай семантыцы, прадстаўляе кагнітыўную функцыю мовы – назапашванне і захоўванне культурнай інфармацыі аб умовах жыцця народа-носьбіта мовы. На працягу ўсяго развіцця беларускай мовы ў фразеалагізмах фіксаваўся і перадаваўся з пакалення ў пакаленне грамадскі вопыт. Таму нацыянальна-культурную семантыку беларускай мовы, адлюстраваную ў фразеалогіі, можна лічыць прадуктам гісторыка-культурнага вопыту беларускага народа, які трэба апісваць і вывучаць не толькі ў сінхранічнай, але і ў дыяхранічнай перспектыве.

ЛІТАРАТУРА

1. Верещагин, Е.М. Лінгвострановедческая теория слова / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М. : Рус. яз., 1980. – 320 с.
2. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
3. Плотнікаў, Б.А. Фразеалогія / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк // Беларуская мова : лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мінск : Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны дом, 2003. – С. 155-170.